

ראש הממשלה – מהפיוט לפוליטיקה ובחזרה

יעקב עציון

מאימתי מהלך הצירוף **ראש הממשלה** בעברית?

בערך **מִמְשָׁלָה** במילון אבן-שושן מובאים שני פירושים למונח ראש הממשלה: א. 'ראש השרים'; ב. 'המושל העליון'.

הפירוש הראשון מסומן כשאוב מן העברית החדשה ואילו הפירוש השני מסומן כבן ימי הביניים ומובא מקורו: "ראש המְמַשְׁלָה הַרְאֻשׁוֹנָה וְחִילֵיקָם", מתוך פיוט ל' יהודה הלוי ליום הכיפורים. האומנם חידש ר' יהודה הלוי את הצירוף **ראש הממשלה** בפיוטו? עיון בשיר עצמו מעלה שהתשובה שלילית, ככל הנראה.

הפיוט שממנו מצטט אבן-שושן הוא 'סילוק' לתפילת שחרית של יום הכיפורים, הפותח במילים "אלהים אל מי אמשילך". פיוט זה נקלט במחזורי התפילה של יהודי ספרד וצפון אפריקה, ועד היום הוא זוכה למעמד ייחודי בקהילות אלו. בניגוד לרוב רובם של הפיוטים הקדומים, שהוצאו מתוך התפילה הסדירה ונדחקו לשוליה, הפיוט שאנו עוסקים בו נותר על מכונו והוא נאמר בפי המתפללים מדי יום כיפור קודם הקדושה שבחזרת הש"ץ.

ה'סילוק' הוא כנראה חלק מ'קרבנה' שקטעיה הראשונים אבדו – אך גם פרק זה של הפיוט ארוך למדי. ראשי האותיות של בתיו מרכיבים את האקרוסטיכון: **אבג... ת יהודה הלוי בר שמואל המתודה על עונוי המודה לאדוניו ביום הכיפורים**.

מבנה השיר טובב סביב פסוקי הסיום של מזמור קג בתהלים:

**בְּרָכוּ ה' מְלֹאכָיו גְּבַרְי כַח עֲשֵׂי דְבָרוֹ לְשִׁמְעַ בְּקוֹל דְּבָרוֹ.
בְּרָכוּ ה' כָּל צְבָאָיו מְשַׁרְתָּיו עֲשֵׂי רְצוֹנוֹ.
בְּרָכוּ ה' כָּל מַעֲשָׂיו
בְּכָל מְקוֹמוֹת מְמַשְׁלָתוֹ, בְּרָכִי נַפְשִׁי אֶת ה'.**

בעקבות פסוקים אלו מתייחס ריה"ל ל**שלוש ממשלות** – היינו שלושה תחומים שעליהם פרוס שלטונו של הקב"ה. 'הממשלה הראשונה' היא עולם המלאכים, וכנגדם נאמר "ברכו ה' מלאכיו"; 'הממשלה השנייה' היא צבא השמים – השמש, הירח והכוכבים, ועליה נאמר "ברכו ה' כל צבאיו"; ואילו 'הממשלה השלישית' היא הארץ וכל אשר עליה, וכנגדה קורא משורר תהלים: "ברכו ה' כל מעשיו". שלוש המילים הבאות במזמור – **בכל מקומות ממשלתו** – מוסבות על פי ריה"ל על שלושת תחומי הממשל גם יחד.

השורה הפותחת "ראש הממשלה הראשונה" עומדת בראש הפסקה המתארת את עולם המלאכים – ומנוסחה מובן שכלל אין מדובר כאן בצירוף הסמיכות **ראש הממשלה**, אלא במשפט ששיעורו: ראש – הממשלה הראשונה. כלומר, בראש עומדת הממשלה הראשונה (האות רי"ש נצרכת לאקרוסטיכון. דרך אגב, הצירוף **הממשלה הראשונה** יסודו במקרא, בנבואת מיכה ד, ח: "וּבָאָה הַמְּמַשְׁלָה הָרְאֻשׁוֹנָה, מִמְּלַכַת לְבַת יְרוּשָׁלַם").

המחשה להבנה זו – בבחינת 'יהודה ועוד לקרא' – אפשר למצוא בתרגום האנגלי של הפיוט (מובא במחזור שהוציא לאור משה גסטר, רבה של הקהילה הספרדית בלונדון, בשנת תרס"ג, 1903):

These are the chief and first dominion with their armies – The chief of the dominion – הממשלה – לא מדובר כאן בראש הממשלה – אלא בממלכה הראשית והראשונה. מכל מקום, אף שכנראה לא לכך התכוון המשורר – הצירוף **ראש הממשלה הראשונה** נתפס ככינוי לגורם רב מעלה, ואפשר למצוא למשל בפתיחות מכתבים שבהן הכותבים רגילים להעתיק שבחים ומליצות על נמעניהם. כך

לדוגמה כתב ר' מלאכי הכהן, שפעל באיטליה במאה השמונה-עשרה, לר' אברהם מנא אמון, הלא היא אלכסנדררייה שבמצרים:

אחד היה אברהם המיוחד בהוד והדר היקר, ראש הממשלה הראשונה / דְּבָר אחד לדור, אב"ד ורי"מ ורעיא מהימנא (יד מלאכי, כללי התלמוד שעב)

ולא רק כתואר לבשר ודם בא הצירוף "ראש הממשלה", אלא גם כלפי מעלה. כך כתב ר' דוד פארדו, בן אותה תקופה, בפיוט לפתיחת תפילת נעילה:

יחיד מוכתר בסתר מאוד נעלה / לעד ישתבח שמך ראש הממשלה (שפעת רביבים, ליוורנו 1783)

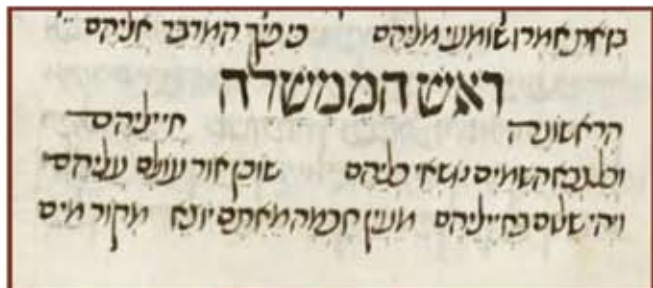
בהשפעת השימוש בתואר **ראש הממשלה** כצירוף סמיכות, נראה שחלו שינויים גם בנוסח פיוטו של ריה"ל עצמו. מי שיפתח את המחזורים המצויים כיום בבתי הכנסת הספרדיים, ייתקל בדרך כלל בנוסח הזה:

ראש המְמַשְׁלָה הַרְאֻשׁוֹנָה וְחִילֵיקָם / וְכָל צְבָא הַשָּׁמַיִם נוֹשְׂאֵי כְלֵיקָם שְׁכָן אֹר עוֹלָם עֲלֵיקָם / וְנִהְי שְׁלוֹם בְּאֶהְלֵיקָם.

כיוון שהמילים 'ראש הממשלה' נתפסו כצירוף סמיכות, הן הובנו כנושא התחבירי של המשפט, ולכן המילה שְׁכָן באה בבניין פעיל, כפועל יוצא. כלומר ראש הממשלה הראשונה, הקב"ה, שיכן אור עולם על בני הממשלה הראשונה. ברם בכתבי יד רבים הפועל בא בבניין קל, כפועל עומד, כך שהנושא התחבירי הוא האור השוכן על המלאכים ולא ראש הממשלה. ראו לדוגמה את צילום הקטע המובא כאן מכ"י ירושלים 6527, מחזור לראש השנה וליום כיפור שנכתב בקטלוניה בשנת 1280 לערך ושמור כעת בספרייה הלאומית. בקטע זה הנוסח הוא "שִׁוְכָן אֹר עוֹלָם עֲלֵיהֶם". בכתבי יד אחרים המילה מנוקדת שְׁכָן, ומבחינה תחבירית המבנה הוא אותו המבנה.

יש להניח שעקב השימוש הרגיל בצירוף **ראש הממשלה** בדורותינו הועדף הנוסח הגורס שְׁכָן, וכך הוא קנה לו שביטה במחזורים הנדפסים (אומנם כבר בימי הביניים יש תיעוד מועט לגרסה זו). בימילון המילים האובדות, המתעד שימושי לשון נשכחים מתקופת תחיית העברית, פרופ' עוזי אורנן מביא שמונה חלופות לתואר ראש הממשלה במשמעותו המוכרת לנו שנפוצו בעיתונים העבריים לפני כמאה שנה, ובהן "ראש השרים", "הנזיר הגדול", "שר השרים", "שר היושב ראשונה" ו"ראש שרי הממשלה".

ניתן לשער שהתקבלות המונח **ראש הממשלה** קשורה לעובדה שהוא היה שגור בפי בני העם, מאז קבעו בשירו ר' יהודה בן שמואל הלוי, שהתוודה על עונויו והודה לאדוניו ביום הכיפורים.

מחזור קטלוני, המאה הי"ג (באדיבות מחלקת כתבי היד, הספרייה הלאומית)